

सामाजिक सुधारको मार्गमा एक चिहान उपन्यास

विष्णु न्यौपाने

सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

लेखसार

सामाजिक सुधारको मार्गमा एक चिहान उपन्यास शीर्षकको प्रस्तुत आलेखमा उपन्यासकार हृदयचन्द्रसिंह प्रधानद्वारा लिखित 'एक चिहान' उपन्यासमा व्यक्त भएको सामाजिक सुधारका मार्गहरूको अध्ययन, विश्लेषण र निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ। वि.सं. २०११ साल आसपासको नेपाली सामाजिक जीवनको सन्दर्भ उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ। वि.सं. २००७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि आमजनमानसमा चेतनाको अभिवृद्धि भए पनि शोषक, सामन्त र षडयन्त्रकारीहरूको भने दबदबा नै रहेकाले सर्वसाधारणले दुःख पाइरहेकै अवस्था थियो। सर्वसाधारणहरूमा यी दुःख र सास्तीबाट मुक्ति प्राप्त गर्ने तीव्र चाहना रहेको थियो। विद्यमान समाजमा जरा गाडेर रहेका कुसंस्कार, कुप्रवृत्तिको विस्तारै भण्डाफोर हुँदै गएको तथा आमजनमानसमा तिनै खराब प्रवृत्ति, सामाजिक चालचलन, मानवीय प्रवृत्तिमा परिवर्तनको चाहना रहेको थियो भन्ने विषय विवेच्य उपन्यासमा व्यक्त भएको छ। प्रस्तुत कृतिपरक अनुसन्धानमूलक लेखमा सामाजिक सुधारका विविध पक्षहरूमध्ये सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक सन्दर्भहरू कृतिगत तथ्य र साक्ष्यका आधारमा विषयको विवेचना गरिएको छ। गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित प्रस्तुत लेखमा पुस्तकालय कार्यका आधारमा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोत सामग्रीको सङ्कलन, अध्ययन, विश्लेषण गरी निष्कर्षीकरण गरिएको छ। 'एक चिहान' उपन्यासमा प्रस्तुत विविध विषयहरूमध्ये सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक पक्षको मात्र विवेचना गरिनु यस लेखको सीमा हो। प्रस्तुत कृतिले समाजमा जरा गाडेर बसेका रूढिवादी मूल्यमान्यतामा परिवर्तन वा सुधार गर्ने अपेक्षा राखेको छ। उपन्यासमा प्रस्तुत तिनै सन्दर्भमार्फत् सामाजिक मूल्य तथा मान्यताप्रति आममानिसहरूलाई सचेत, जागरुक गराउनु यस लेखको निष्कर्ष हो।

शब्दकुञ्जी : अन्तर्जातीय विवाह, गुठियार, जनजीविका, बज्रपात, रीतिरिवाज।

विषयपरिचय

हृदयचन्द्रसिंह प्रधान (वि.सं.१९७२-२०१६) नेपाली साहित्यका आख्यान, नाटक, निबन्ध तथा समालोचनाका क्षेत्रमा कलम चलाउने साहित्यकार हुन्। प्रधानका 'स्वास्तीमान्छे' (२०११) र 'एक चिहान' (२०१७) उपन्यास: 'भूस्वर्ग' (२००३), 'तिस रुपियाँको नोट' (२००४), 'जुंगा' (२००९), 'कुरा साँचो हो' (२०११) र 'अफसोच' (२०२७) निबन्धसङ्ग्रह: 'छेऊ लागेर' (२००६), 'गङ्गालालको चिता' (२०११), 'उनी देवता हुन्' (२०१६) र 'कीर्तिपुरको युद्धमा' (२०१६) एकाङ्कीसङ्ग्रह: 'केही नेपाली नाटक' (२००२), 'साहित्य र दृष्टिकोण' (२००४), 'भानुभक्त एक समीक्षा' (२०१३) र 'नेपाली काव्य र यसका प्रतिनिधि कवि' (२०२१) समीक्षात्मक कृतिहरू: 'उसको आँसु' (२०१२) र 'हृदयचन्द्रका कथाहरू' (२०१५) कथासङ्ग्रह र 'चिहान परिचय' (२०००) र 'शुद्धाशुद्धि विज्ञान' (२००४) व्याकरणका पुस्तकहरू प्रकाशित छन्। प्रस्तुत कृतिहरूमध्ये यिनका दुई उपन्यासहरूमा नेपाली समाजमा रहेका निम्नवर्गीय जनताका पीडा र व्यथा प्रस्तुत गरी समाजको प्रगति र उन्नतिको अपेक्षा गरिएको छ। कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले हृदयचन्द्रसिंहको औपन्यासिक प्रवृत्तिको चर्चा गर्दै समाजोपयोगी विचारको औपन्यासिक प्रतिपादन नै वास्तवमा उनको विशिष्टता हो भनेका छन् (प्रधान, २०५२, पृ. ५५)।

साहित्यकार समाजको पथप्रदर्शक पनि भएकाले उसका रचनामा स्वस्थ तथा न्यायपूर्ण समाजनिर्माण, युगअनुसारको परिष्कार र परिमार्जनका स्वरहरूले विषयवस्तु ग्रहण गर्न सक्दछन्। यसो गर्नु लेखक, साहित्यकारको सामाजिक तथा नैतिक दायित्व पनि हो। प्रधानका उपन्यासमा एकातिर सामाजिक यथार्थको प्रस्तुति पाइन्छ भने अर्कातिर

समाजमा रहेका आर्थिक उचनीच, शोषण र अन्यायको चित्रण गर्दै सामाजिक कुसंस्कारप्रति तीव्र विरोध गरी समाजको सुधारको अपेक्षा गरिएको हुन्छ। यिनी नेपाली उपन्यास परम्परामा समाजवादी यथार्थवादी धारा भित्र्याउने सुधारवादी, मानवतावादी, विचारप्रधान उपन्यासकार हुन् (लुइटेल्, २०६९, पृ. १३६)। यिनले आफ्ना कृतिमार्फत् समतामूलक समाजको अपेक्षा गरेका छन्। किसान वर्गका समस्या, अन्तर्जातीय विवाह, जमिन्दारको शोषण, अन्धविश्वास र खराब कुसंस्कारको अन्त्य जस्ता सामाजिक समस्या आफ्ना उपन्यासहरूमा उठाएर यिनले आमजनसमुदायमा जनचेतना फैलाई जनजागरणको अभियानमा लागि आममुक्तिको आह्वान गरेका छन्। सामाजिक असमानतालाई सहज र प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गरी सामाजिक कुसंस्कार, धार्मिक अन्धविश्वास, आर्थिक शोषण र जातीय साम्प्रदायिकताको विरोध गर्नेतर्फ यिनको लेखनी अगाडि बढेको देखिन्छ। प्रस्तुत उपन्यासले क्रान्तिकारी तथा सुधारवादी प्रवृत्तिलाई भित्र्याएको छ (बराल र एटम, २०६६, पृ. १५१)। मझौला आकारको 'एक चिहान' उपन्यासले नेपाली समाजका खराब प्रवृत्तिको अन्त्य गरी समाजसुधार गर्ने उद्देश्य राखेको छ। यस आलेखमा यही कृतिको सामाजिक सुधारका सन्दर्भमा उठाइएका विषयहरूको सन्दर्भमा केन्द्रित भएर विषयको अध्ययन, विश्लेषण गरी समाजका कुन कुन पक्षमा सुधारको अपेक्षा गरिएको छ, भन्ने विषयको खोजी गरिएको छ।

समस्याकथन

'एक चिहान' उपन्यासमा वि.सं. २०११ साल आसपासको नेपाली समाजको अवस्था र सर्वसाधारण नेपाली जनताले भोग्नुपरेको दुःख, बेथिति, अभाव आदिको कलात्मक चित्रण गरिएको छ। यस कृतिमा चित्रित नेपाली समाजको अवस्था, समाजका व्यक्तिहरूले भोग्नुपरेको सास्ती र हैरानीहरू तथा लेखकले औल्याउन खोजेका सुधारका मार्गहरूको अध्ययन गर्नु आवश्यक रहेको छ। विवेच्य उपन्यासमा नेपाली समाजको कस्तो अवस्थाको चित्रण गरिएको छ? उपन्यासमा औल्याइएका सामाजिक समस्या के के छन्? तिनका सुधारका उपायहरू के के औल्याएका छन्? लेखकको तत्कालीन सामाजिक समस्याप्रति के कस्तो दृष्टिकोण रहेको छ? सामाजिक जीवनका मूलभूत प्रश्नहरू, समस्या र परम्परागत सामाजिक, धार्मिक र सांस्कृतिक मूल्यबारे लेखकको के कस्तो सोचाइ रहेको छ? यिनै समस्यामा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन गरी यस उपन्यासले अपेक्षा गरेको समाजसुधारका विविध पक्षहरूको यथार्थ विश्लेषण गर्नु नै यस अध्ययनको उद्देश्य हो।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत आलेखमा 'एक चिहान' कृतिमा केन्द्रित भएर त्यसमा चित्रित सामाजिक परिवेश र त्यस परिवेशले निम्त्याएका सामाजिक समस्याहरूको यथार्थ विश्लेषण गरिएको छ। त्यसैले यसको प्राथमिक सामग्री भन्नु नै प्रस्तुत कृति हो। प्रस्तुत कृतिको विभिन्न पक्षबाट विवेचना गरिएका तथा सामाजिक सुधारसाग सम्बन्धित पुस्तकहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ। यसमा मुख्यतः आगमन विधिको प्रयोग गरी प्रस्तुत कृतिको विश्लेषण गरिएको छ र यसका निष्कर्षहरूको प्रामाणिकताका लागि द्वितीयक सन्दर्भलाई उपयोग गरिएको छ। विषयवस्तुको विवेचनामा विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

समाज जहिले पनि गतिशील हुन्छ। समाजका नीति, नियम, मानमर्यादा, चालचलन आवश्यकताअनुसार परिमार्जन र अन्त्य पनि हुन सक्छन्। समाजलाई अगाडि बढाउने जिम्मेवारी व्यक्तिको काँधमा रहेको हुन्छ। व्यक्ति जहिले

पनि अगाडि बढ्न, सुधार गर्न तथा विकासका नयाँ नयाँ फल चाख्न चाहन्छ। ऊ अगाडि बढ्ने क्रममा अनुभव र ज्ञानको सङ्कलनका लागि इतिहासबोध हुनु आवश्यक छ। विगतको समाजबाट शिक्षा लिँदै, आफ्नो चेतना, बुद्धि र विवेकको प्रयोगले नै समाज आजको यो भौतिक विकासमा आइपुगेको हो र उसको यो विकासको यात्रा निरन्तर रहिरहन्छ। साहित्यकार पनि समाजको एक अङ्ग तथा चेतनशील वर्ग भएकाले ऊ त्यसमा सुधार गर्न चाहन्छ। उसको सुधारको मार्ग भनेको उसको विचारको प्रस्तुति हो। उसले आफ्नो विचार आफ्ना साहित्यिक कृतिमार्फत् व्यक्त गरेको हुन्छ। समाजमा सुधार गर्नुपर्ने पक्ष भनेको कमजोर पक्ष हो। समाजवादीहरू साहित्यलाई वर्गीय हुने मान्दै प्रगतिवादी साहित्य सर्वहारा वर्गको मुक्तिका लागि केन्द्रित हुने बताउँछन्। सम्भ्रान्त वर्गको पराजय र सङ्घर्षशील शोषित वर्गको विजय यस्ता साहित्यमा देखाइएको हुन्छ। लेनिन भन्दछन्, “साहित्य सर्वहारा वर्गको साक्षात् उद्देश्यको एउटा अंश हुनुपर्छ” (लेनिन, सन् १९८०, पृ. ८०)। साहित्यमा सर्वहारा वर्गलाई उचित स्थान र उनीहरूप्रति सम्मान गरिनुपर्छ, यसबाट मात्र समाजको हित हुन्छ। त्यही मान्यतालाई आत्मसात् गरेर साहित्यकारहरूले आफ्ना रचनामा कतिपय खराब वा समाजमा हानी पुऱ्याउने खालका परम्पराको अन्त्य र कतिपयमा सुधार गर्ने उपायहरू प्रस्तुत गरेका हुन्छन्। कतिपय त्यस्ता विचार प्रत्यक्ष रूपमा राखिएका हुन्छन् त कतिपय घुमाउरो तरिकाले प्रस्तुत गरिएका हुन्छन्।

हाम्रो सामाजिक संरचनामा आर्थिक रूपमा हेर्दा प्रायः दुई (सम्पन्न र विपन्न) वर्ग रहेका हुन्छन्। सम्पन्न वर्ग समाजमा आफ्नो प्रभुत्व सधैं जमाइरहन चाहन्छ। यिनीहरू काम नगरी सधैं मोजमस्तीमा रमाएका हुन्छन्। विपन्न वर्गलाई सामाजिक र आर्थिक रूपमा यिनीहरूले शोषण गरेका हुन्छन्। मार्क्सवादी साहित्य सिद्धान्तले श्रमजीवी वर्गको पक्ष लिँदै समाजमा भएका सम्पूर्ण आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विसङ्गतिको विरोध गर्छ र सुन्दर समाज निर्माणको लागि सङ्घर्षमा सहभागी हुन उत्साहित र उत्प्रेरित गर्दछ (बराल, २०६३, पृ. ९५)। समाजमा विपन्न वर्गलाई होच्याउनु, तर्साउनु, थर्काउनु, धम्क्याउनु जस्ता कार्यमा सम्पन्न वर्ग लागेका हुन्छन्। सानो सहयोगका नाममा चर्को ब्याजको मारमा पारेर जीवनभर आर्थिक भार थोपरी कहिल्यै उठन नसक्ने बनाइदिन्छन्। अर्कातर्फ विपन्न वर्ग दिनरात नभनी मेहनत गर्छन् तर उनीहरूको जीवन जहिले पनि कष्टकर नै हुन्छ। उनीहरूलाई हातमुख जोड्न जहिले पनि कठिनाई हुन्छ। मार्क्स र एङ्गोल्सले उत्पादन सम्बन्धहरूको समीक्षा नै समाजको आर्थिक ढाँचा हो भनेका छन् (पृ. २६९)। जीवनका भौतिक साधनहरूको उत्पादन गर्ने तरिकाबाट सामाजिक जीवनका सबै प्रक्रियाहरू निर्धारित हुन्छन्। समाजमा रहेको आर्थिक विषमता हटाई समता ल्याउनुपर्छ भन्ने र देशको सम्पूर्ण साधन, स्रोत र सम्पत्तिमा कसैको एकलौटी अधिकार हुन नदिई सबैले मिलेर परिश्रम गर्दै उत्पादन र उत्पादित उपभोग्य सामग्रीमा समाजको साक्षात् अधिकार रहनुपर्छ (जोशी, २०५४, पृ. ५६)। कार्ल मार्क्स र फ्रेडरिक एङ्गोल्सको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादका अनुसार वस्तु र पदार्थलाई मूल सत्य तथा बुद्धि, विचार र चेतनालाई त्यसको प्रतिबिम्ब मानी जीवन र जगत्लाई परिवर्तनशील मान्दै हरेक वस्तुमा विरोधी तत्त्वको सङ्घर्ष विद्यमान हुन्छ भन्ने मान्दछन्।

समाजमा परम्परादेखि चलिआएका रहनसहनहरू हुन्छन्। तीमध्ये राम्रा परम्पराहरू समाजमा टिकाइराख्नुपर्दछ भने समयसापेक्ष नभएका परम्पराहरू परिवर्तन वा अन्त्य गरिनुपर्छ। अधिल्लो पुस्ताले नासोको रूपमा संस्कार र संस्कृतिहरू आउँदो पुस्तालाई हस्तान्तरण गर्नुपर्छ। समाजमा प्रेम र विवाह पुस्तान्तरणका महत्त्वपूर्ण विषय हुन्। यिनमा पछिल्लो चरणमा सांस्कृतिक विचलनहरू देखिँदै आएका छन्। यिनलाई आर्थिक प्रतिष्ठासँग जोडेर हेर्न थालिएको छ। दैहिक आवश्यकतामा नर र नारी बिच आर्कषण र शारीरिक सम्बन्धको आवश्यकता प्रेमको प्रारम्भिक रूप हो भने विवाह सामाजिक मान्यताको आधार हो। हाम्रो समाजमा विवाहबिना महिला र पुरुष बिचको सम्बन्धले पतिपत्नीका रूपमा समाजमा कानुनी मान्यता प्राप्त गर्न सक्दैन। नर र नारीको सहअस्तित्वबाट मात्र समाज अगाडि बढ्न सक्छ। तर हाम्रो समाजमा नारीहरूमाथि थिचोमिचो, अन्याय, शारीरिक तथा मानसिक

शोषण भइरहेका छन् । मार्क्सवादले शोषणको पहिलो रूप नारीमाथि हुने शोषण र सबभन्दा पहिलो शोषित पक्ष नारी हो भन्ने कुरामा जोड दिएको छ (मार्क्स-एङ्गल्स, सन् १९६८, पृ.६७) । नारीमाथिको अन्याय र पुरुषको हेपाहा प्रवृत्तिले समाजको विकासमा बाधा उत्पन्न भएको छ ।

सामाजिक सुधारका लागि सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक क्रान्ति गर्नु आवश्यक छ । यी पक्षको सुधारबाट मात्र समाजलाई विकासको मार्गमा अगाडि बढाउन सकिन्छ । यिनमा असमानता तथा विचलन भयो भने सम्पूर्ण सामाजिक संरचनामा नै खैलाबैला उत्पन्न हुन्छ, र विकासको सट्टा विनास हुन पुग्छ । समाज सुधार तथा समाज रूपान्तरण मानवीय चेतनाको मूल पहिचान नै हो । यो सुधार एकैपटक र एकै व्यक्तिको प्रयासबाट मात्र सम्भव नहुन सक्छ । यसमा निरन्तर र सामुहिक प्रयास आवश्यक हुन्छ । यथास्थितिवादबाट माथि उठ्नु नै सामाजिक सुधारको प्रतिबिम्ब हो ।

उपन्यासमा अभिव्यक्त सामाजिक सन्दर्भहरू

‘एक चिहान’ उपन्यासको विषयवस्तु सामाजिक धरातलमा आधारित रहेको छ । वि.सं. २०११ सालमा लेखिएको प्रस्तुत कृतिमा काठमाडौँ उपत्यकामा पर्ने थापाथली नजिकैको कुरिया गाउँ र यस आसपासको क्षेत्रको त्यतिबेलाको समाजको यथार्थ चित्रण प्रस्तुत गरिएको छ । काठमाडौँबासीको कृषिकर्म, विष्णुमतीको जलप्रवाह, विष्णुमती खोलामा बाढी आउनु, बाढीले मानिस बगाउनु, डाक्टरको पाँच रुपियाँ फिस हुनु वर्तमानसँग मेल नखाने तर त्यतिबेलाको समयको वास्तविक चित्र उतार्ने सामाजिक सन्दर्भहरू हुन् । उपन्यासमा प्रस्तुत भएका यी सन्दर्भलाई बुझ्न हामी त्यतिबेलाकै परिवेशमा पुग्नुपर्दछ ।

हाम्रो समाजमा रहेका विभिन्न प्रवृत्तिका सहभागीहरू विवेच्य उपन्यासमा प्रस्तुत छन् । अष्टनारान र शिवनारानको दुईपुस्ताको चित्रण, पुरानो पुस्ताले नयाँ पुस्तालाई पुस्तौनीको जिम्मा लगाउने सन्दर्भ, हर्षनारान र पुतली तथा नानीथकुँ र रामखेलवानको विवाह प्रसङ्ग, सामाजिक चालचलनको वर्णन, सामाजिक प्रवृत्तिको चित्रण उपन्यासमा गरिएको छ । अष्टनारान सुधारवादी, क्रान्तिकारी र दुरदर्शी छन् । पारिवारिक अनुशासन कायम गर्ने यिनी असल घरमुली तथा छोराहरूलाई अर्तिउपदेश दिने खालका छन् । अन्तर्जातीय विवाहलाई प्रश्रय दिने, फजुल खर्च नगर्ने यिनी असल खालका छन् तर जीवनभर गरिवीको मारमा परी साहुको भनाइ खाँदै, हप्की र दप्की सहनुपरेको छ । शिवनारान असल, कर्मशील, परिश्रमी छन् । यिनले बाबुको विचारलाई शिरोपर गरी आज्ञाकारी असल सन्तानको परिचय दिएका छन् । आफ्नो काँधमा आएको जिम्मेवारी यिनले कति पनि विचलित नभई पूरा गरेका छन् । भाइबहिनीको विवाह कर्म यिनले गरिदिएका तथा आमा र बहिनीलाई उच्च सम्मान र माया दिएका छन्, परिश्रम गरी पसिना बगाएका छन् । यिनले चाहेको भए बहिनीलाई थर्काएर, गोदत्तप्रसादलाई धम्क्याएर तह लगाउन सक्थे । यसको परिणाम नराम्रो पनि आउन सक्थ्यो तर यिनले सम्झाइबुझाइ गर्ने असल बाटो रोजेका छन् । यिनको यो कार्यमा शिक्षित र सहयोगी रञ्जनादेवीले पनि सघाएकी छन् । नानीथकुँ सत्र वर्षे जवानीले उन्मत्त भएकी अशिक्षित गाउँले, सोभी युवती हुन् । यिनी वास्तविक जीवन नबुझिकन र मतिष्कलाई नियन्त्रणमा नलिई अचेतन मनद्वारा निर्देशित छन् । लतमायालाई कमजोर नारीका रूपमा अभिभावकीय जिम्मेवारीपन पनि नभएको देखाइएको छ । यिनी छपन्न वर्षका सुरमानसँग आफ्नी सत्र वर्षे छोरीको विवाह गर्न तयार भएकी छन्, गोदत्तप्रसाद प्रत्येक दिन आफ्नो घरमा आई तरुनी छोरीसँग लामो समय एकान्तमा हुँदा पनि यिनले कुनै वास्तापास्ता गरेकी छैनन् । गोदत्तप्रसाद शिक्षित भइकन पनि निच काम गर्ने, सिधासादालाई ललाइफकाइ गरी फसाउने, कामवासनामा रमाउने, पेसाको मर्यादाप्रति जिम्मेवार नभएका, पारिवारिक जिम्मेवारी वहन नगर्ने खालका छन् । यिनले अष्टनारानको उपचार र काजकिरियामा पच्चिस रुपियाँ दिई सहयोग गरेका भए पनि यो सहयोग स्वार्थबाट प्रेरित भएर गरेको देखिन्छ । यिनी खराब चरित्रका छन् । यिनैको हाराहारीमा सुब्बा सुरमान पनि खराब चरित्रका

व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् । यिनी सिधासादा गरिबमाथि अन्याय गर्ने, मानवीयताको सूक्ष्म स्वरूपसमेत नभएका, आफ्नो कर्मचारी रामबहादुरलाई उपयोग गरी अनमेल विवाहमा अग्रसर रहेका छन् ।

विपन्न परिवारका अष्टनारान र यिनको परिवारको कृषिकर्म र दुःखजिलो जीवनको प्रस्तुति उपन्यासमा रहेको छ । अष्टनारान, उनकी श्रीमती लतमाया, तीन भाइ छोराहरू : शिवनारान, पुननारान, हर्षनारान र छोरी नानीथकूँ यस परिवारका कर्मवीर योद्धाहरू हुन् । विहान सूर्योदयदेखि बेलुका सूर्यास्तसम्म खेतबारीमा काम गरी विहानबेलुकाको गर्जो टार्ने, एकसरो धजो लगाउने र नुनमसलाको मेलो गर्न पाए यिनीहरूलाई पुग्यो, यिनीहरूमा धेरै ठुला सपना छैनन् । असारमा बाली लगाएर मङ्सिरमा भित्र्याई वर्षभरि पुग्ने अनाजको जोहो गर्न पाए यिनीहरूलाई पुगिहाल्यो । अष्टनारान बिमारी हुनु; दुई महिनासम्म कविराज र वैद्यलाई उपचार गराउँदा पनि यिनको व्यथा निको नहुनु; यिनको मृत्युपश्चात् यिनको परिवारलाई गोदत्तप्रसाद र सुरमान (रामबहादुरमार्फत्)ले दिएको सास्ती, हैरानी; साहुले पुननारानलाई गरेको हप्कीदप्की; विष्णुमतीको बाढीले शिवनारानको परिवारलाई बगाएको सन्दर्भ; घरमा भएका आमा, भाइ, बुहारी तथा परिवारका अन्य सदस्यहरू पुरिएका जस्ता सामाजिक सन्दर्भहरू उपन्यासमा आएका छन् । सधैँभरि दुःख गरिरहनुपर्ने, पसिनाले धरती भिजाउनुपर्ने तैपनि खानलाउन सधैँ समस्या पर्ने, त्यसमाथि प्राकृतिक बज्रपात पनि यही परिवारलाई परेको छ । पेसागत मर्यादा, तल्लिसडले मोहीप्रति गर्ने हेपाहा व्यवहार, मोही (भूमिहीनहरू)को अवस्था उपन्यासमा चित्रित छन् ।

सामाजिक चालचलनमा सुधार

‘एक चिहान’ उपन्यास नेपाली समाजमा रहेका विभिन्न चालचलनहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । हाम्रो समाजमा मर्दापर्दाका विभिन्न कार्यमा फजुल खर्च गरिने परम्परा रहेको छ । विचाः ल्याउने, टीका लगाउने, दानदक्षिणा गर्ने, भोजभतेर खुवाउने आदि परम्परा प्रतिस्पर्धाका आधारमा गरिन्छन् । अष्टनारानले समाजका यस्ता फजुल खर्च गर्ने परम्पराको अन्त्य तथा अनुत्पादक खर्चको कटौती गर्न चाहेका छन् र छोराछोरीहरूलाई पनि यही सल्लाह र सुझाव दिएका छन् । यस सन्दर्भमा उपन्यासमा भनिएको छ, “आफ्नो जाति र समाजमा भएका मर्दापर्दा दानदक्षिणा दिने र भातभतेर खुवाउने इत्यादि करै लाग्ने चालचलनमाथि अष्टनारान घृणा र आलोचना मात्र गर्ने होइन, आक्रमण गरी उघाड नै ख्वाइआइरहेका थिए । मर्दा नजिकका नाता-सम्बन्धीहरू रोएर विचाः आउने प्रथालाई उनले बन्द गरिदिएका थिए” (प्रधान, २०७५, पृ. ४३) । शिवनारान र उनका अरू भाइहरू पनि बाबुको सामाजिक क्रान्तिकारी विचारबाट प्रभावित थिए । बाबुको विचारमा अगाडि बढ्नुलाई नै यिनीहरूले बाबुप्रतिको आफ्नो परमश्रद्धा ठानेका थिए । त्यसैले उनीहरूले पनि बाबुको नाममा दानदक्षिणा दिने र भोजभतेर खुवाउने कुनै पनि काम गरेनन् । यिनीहरूले बाबुको काजकिरिया कर्म तीन दिनमै गरी नमुना प्रस्तुत गरेका थिए । बहिनी नानीथकूँ र रामखेलवान राउतको विवाहमा कृषिऔजार तथा सामान्य चिजबिज मात्र दाइजो दिएका थिए । कान्छो भाइ हर्षनारानको विवाह पनि माहिला तामाडकी छोरी पुतलीसँग गरिदिई दाइजोका रूपमा सामान्य घरायसी सामानहरू : डोको, नाम्लो र हासिया मात्र स्वीकारेका थिए । अष्टनारानको विवाह पर्वते लतमाया (रत्नमाया)सँग भएको थियो । यसबाट हाम्रो समाजमा रहेका जातभात मिलाई विवाह गर्नुपर्ने, चिना जुराउनुपर्ने, दाइजो दिनुपर्ने, जन्ती खुवाउनुपर्ने, विवाहमा गहनापात र कपडाको बन्दोबस्त गर्नुपर्ने जस्ता विकृत वैवाहिक परम्परामा सुधारको अपेक्षा गरेका छन् । क्रान्तिकारी बाबुका छोराहरूले पनि क्रान्तिकारी कार्य नै गरेका छन् । अन्तर्जातीय विवाहलाई मान्यता, दाइजो प्रथाको अन्त्य, अनावश्यक खर्चपर्चको अन्त्य गरी सभ्य समाजको परिकल्पना गरिएको छ ।

नेपाली श्रमजीवी किसानहरूको आफ्नो जमिन नभएको, अर्काको जमिनमा काम गर्दा विविध सम्मस्याहरू आएका, कुत बुझाउनुपर्ने, विभिन्न कारणले बुझाउन नसक्ने अवस्थाको सिर्जना, कुत बुझाउन नसक्दा साहुले विभिन्न दुःख दिएको, साहुको पेलाइमा पर्नुपर्ने जस्ता सम्मस्याहरू प्रस्तुत छन् । “सुख्खा परेको हुनाले पोहोर गएको सालको

वाली बाँकी हुँदा उहाँको कान्छो छोरो आएर भन्ने नभन्ने भने । त्यसबेला यसका बाबुलाई सन्चो थिएन । सयकडा पच्चिस बढाएर कागज गरिदिएपछि बल्ल तिनले छोडेर गए” (प्रधान, २०७५, पृ. ४७) । दिनभरि घाम न पानी भनी जीवन धरापमा पारेर काम गर्नुपर्ने तर एकसरो धजो र एक गाँस खान जहिले पनि धौँधौँ पर्ने नेपाली किसानको अवस्था रहेको छ । “वर्षभरि काम गरे पनि खाने बेला ऋण लिनुपर्ने अवस्थामा पुग्ने किसानहरू तथा अन्याय र अत्याचारको जाल खेलेर जनतालाई चुस्ने शोषकहरूको द्वन्द्व उपन्यासमा व्यक्त भएको छ । समाजका थोत्रा परम्पराबाट मुक्ति, रीतिस्थितिमा सुधार र आफ्नो अधिकारप्रति चनाखो रहन यसले सिकाएको छ” (बराल र एटम, २०६६, पृ. १११) । शिवनारानले रामबहादुरसँगको कुराकानीमा भनेका छन्, “किसान तपाईंको अन्नदाता हो, आफ्नो पसिना बहाएर समाज र देशलाई पाल्ने र रगत दिएर संसारलाई जिन्दगी दिइरहने एउटा त्यागी, तपस्वी र तरुणहृदयी जाति हो । पसिनाको परिश्रम र बलिदानको नातामा संसारमा सबभन्दा ठुलो किसान हो, जसलाई तपाईं ईश्वर भन्न चाहनुहुन्छ, कि परमेश्वर अथवा जे भन्नोस्” (प्रधान, २०७५, पृ. १३९) । प्रस्तुत भनाइमा किसानको महत्त्वलाई उल्लेख गरिएको छ । किसान अन्नदाता हुन् । उनीहरूले श्रमको मूल्य पाउनुपर्छ र दिइनुपर्छ । जबसम्म आममानिसले श्रमको मूल्य बुझ्दैनन् तबसम्म समाज रूपान्तरण गर्न कठिन हुन्छ । किसानको जीवनमूल्यलाई शिवनारानले भनेका छन् । “किसानका सन्तानले आराम गर्नु पाप हो, शरीरमा एक थोपा मात्र रगत बाँकी भए पनि पसिनाको रूपमा निकालेर खेतलाई चढाउनुपर्छ किनभने किसानको परिश्रम र पसिना नै जगत्को जीवन हो र जिन्दगीको ज्योति हो” (प्रधान, २०७५, पृ. १९८) । उत्पादन र श्रम बिचको अभेद्य सम्बन्धलाई यहाँ देखाइएको छ । किसान आफू बाँचेर अरूलाई बचाउँछन् । यिनीहरूको श्रमको मूल्य हामी सबैले बुझ्नुपर्छ । कृषिप्रधान देश नेपालमा जनजीविकाको प्रमुख आधार मानिएको कृषिकर्मको सुधारको अपेक्षा प्रस्तुत उपन्यासमा गरिएको छ ।

रञ्जनादेवीले खराब चरित्रको आफ्नो लोग्नेलाई पनि सही सल्लाह, सुझाव र निर्देशन गरी असल बाटोमा हिँडाउने लामो प्रयत्न गरेकी छन् । यसमा यिनी सफल पनि भएकी छन् । आफ्नो श्रीमान् गोदत्तप्रसाद र नानीथकुँ प्रेममा फसिसकेका थिए । यिनीहरूलाई सम्झाउने, बुझाउने गरी असफल प्रेमको तानाबानाबाट नानीथकुँलाई मुक्त गराइदिएकी छन् । यिनले नारी जातिको महिमा, गरिमा र आवश्यकतालाई प्रष्ट्याएकी छन् । नारी वंशपरम्परा कायम राख्न सन्तान उत्पादन गर्ने कारखाना र मनोरञ्जनकी साधन मात्र होइन आफ्नो अस्तित्व र मूल्य भएकी समाजकी अभिन्न अङ्ग पनि हो । रञ्जनादेवीले नानीथकुँलाई सम्झाउँदै भनेकी छन्, “हामी स्वास्नीमान्छेले आफ्नो जीवन भोगको निम्ति अर्पनुहुँदैनः हामी कुनै लोग्नेमानिसको भोगका निम्ति जन्मेका वा सिर्जेका जीव होइनौं । हाम्रो उमेर, सौन्दर्य, मुस्कान, माधुरी, लालित्य लोग्नेमानिसलाई चढाउनका निम्ति हामीले पाएका हौं ? के उनीहरूलाई भोगाउनमा लागि सुम्पिएका हुन् ? कदापि होइनन्, ती सबै गुण हामीले हाम्रै निम्ति पाएका हौं । हाम्रै जीवन जगमगाउनका लागि पाएका हौं” (प्रधान, २०७५, पृ. १०२) । नारीलाई सामान्य चुला र चौकामा सीमित गरिएको तत्कालीन समाजमा लतमायाजस्ती सामान्य पात्रलाई पनि क्रान्तिकारी पात्रका रूपमा उभ्याइएको छ । रामबहादुरले आफ्नो परिवारप्रति षड्यन्त्र गरेको कुरा थाहा पाएपछि उसलाई धपाउन लागेकी छन् । उसले जडान गरेको तान फिर्ता गर्न मानेकी छैनन् । नानीथकुँ पनि रञ्जनादेवीको नारीसम्बन्धी व्याख्यानपछि गोदत्तप्रसादलाई “म कलङ्कित हुन चाहन्नँ, म मासु बेच्न चाहन्नँ, यौवन बेच्न चाहन्नँ । मलाई अब आफ्नो नारीत्वको महत्त्व थाहा भएर आयो, अब म नारीत्व गिराउन चाहन्नँ” (प्रधान, २०७५, पृ. १८२) । यिनका यी भनाइमा नारी जागरको स्वर मुखरित भएको छ । अन्त्यमा गोदत्तप्रसादलाई नानीथकुँले भनेकी छन्, “नारीत्व जागिसकेका स्वास्नीमानिसबाट जबरजस्त प्यार पाउने र प्यारो भनाउने व्यर्थको कासिस नगर्नुहोला” (प्रधान, २०७५, पृ. १८२) । नारी जागरण ल्याउनु, नारी चेतना फैलाउनु, अनमेल विवाह र बहुविवाहको विरोध गर्न सक्ने नारी बनाउनु उपन्यासकारको ध्येय रहेको बुझिन्छ ।

उपन्यासमा प्रेम र विवाहसम्बन्धी चालचलन प्रस्तुत गरिएको छ । स्वस्थ सामाजिक जीवनका लागि प्रेम र विवाह मानवीय जीवनका आवश्यकीय र महत्त्वपूर्ण विषय हुन् । यी नितान्त व्यक्तिगत जस्ता लागे पनि यिनको

सामाजिक महत्त्व रहेको देखिन्छ। यिनको अभावमा समाज अगाडि बढ्ने सम्भावना नै देखिँदैन। यिनको विकृत प्रयोगले समाजमा विकृति फैलने सम्भावना पनि त्यत्तिकै हुन्छ। फ्रायडका विचारमा यौनभावना मानिसको एक सहजात वृत्ति हो जो बाल्यावस्थादेखि मृत्युपर्यन्त सदा कार्यरत रहन्छ (भण्डारी, २०५८, पृ. ११६)। विवाहकर्ममा गरिने तडकभडकले आर्थिक अभावको भुमरीमा फस्ने सम्भावना पनि छ। यस्ता प्रतिस्पर्धाका आधारमा मनाइने प्रथाको सुधारमा लागि उपन्यासकारले अन्तर्जातीय विवाहलाई प्रोत्साहन दिएका छन्। प्रेम सबैले सबैसँग गरिने विषय नभई यसको सीमा र बन्धन हुन्छ। प्रेमका सम्बन्धमा उपन्यासमा भनिएको छ, “म स्वतन्त्रताको नाउँमा जसले जोसँग जस्तो पनि प्रेम गरेर हिँडेको हेर्न चाहन्न। प्रेमको पनि महत्त्व हुन्छ, उसको निम्ति फुक्का र बन्धनको लेखाजोखा, मापदण्ड हुन्छ, सीमारेखा हुन्छ, विधान हुन्छ, सुपात्र र कुपात्र हुन्छ। यी सब कुरालाई, वाटोलाई, तवरलाई नाघेर मानिस हिँड्न सक्दैन, पाउँदैन” (प्रधान, २०७५, पृ. १२५)। प्रेम मानवीय जीवनमा आवश्यक हुने तर लापरवाहीको विषय होइन। यसमा अभिभावकदेखि व्यक्ति पनि सचेत हुनुपर्छ। प्रेमको सही उपयोगले जीवनमा उज्यालो ल्याउँछ भने दुरुपयोगले जीवन नै धरापमा पुऱ्याउँछ। प्रेमको आदर्श रूपले परिवार र समाजमा एकत्व ल्याउने, सुन्दरता ल्याउने गर्दछ भने विकृत रूपबाट परिवारमा विभाजन ल्याउँछ। शिवनारान र हाकुमायाको प्रेमले परिवारमा सुख र शान्ति ल्याएको छ भने गोदत्तप्रसाद र नानीथकुँको प्रेमले रञ्जनादेवी र शिवनारानको परिवारमा तनाव, विद्रोह, अशान्ति, खैलाबैला मच्चाएको छ।

हाम्रो समाज जातीय विभेदको जालोमा रुमलिएको छ। प्रकृतिले मानिसलाई दुई जातमा विभक्त गरेको छ तर समाजले त्यसलाई कामका आधारमा विभिन्न जातमा विभाजन गरेको छ। अष्टनारान जातीय विभेदको अन्त्य गर्न चाहन्थे। छोराहरूलाई पनि यही उपदेश दिन्थे। बाबुको मार्गअनुसार नै शिवनारान आफ्नी बहिनीको विवाह मधेशी रामखेलवान राउतसँग तथा भाइ हर्षनारानको विवाह माहिला तामाङकी छोरी पुतलीसँग गराइदिएका छन्। “यी विवाह क्रियाकलापले पुराना दुस्संस्कारप्रतिको मात्र विद्रोह गरिएको होइन, बरु जाति, धर्म, संस्कार आदिको सङ्कीर्णतामा विस्फोटित र बिखण्डित हुन लागेका मुलुकलाई जातीय, धार्मिक र सांस्कृतिक समीकरणको पनि आवश्यकता छ, भन्ने कुरा देखाएको छ” (सुवेदी, २०५३, पृ. १४३)। यसबाट मधेसे र पहाडिया तथा नेवार र तामाङ संस्कार र संस्कृतिको मेलबाट सांस्कृतिक आदानप्रदान हुने आपसी भाइचारको सम्बन्ध स्थापित भएको छ। जात, वर्ण र सम्प्रदायमा टुक्रिएको साम्प्रदायिक भावनालाई एकताबद्ध गर्ने प्रयास गरिएको छ।

डाक्टररी पेसा धनआर्जनको पेसा नभई यो सामाजिक उत्तरदायित्व बहन गर्ने सेवा पनि हो। उपन्यासमा डाक्टर गोदत्तप्रसादलाई सर्वेसर्वा ठान्ने पैसामुखी चरित्रको देखाइएको छ। यिनी फिस पाउने पक्का भएपछि मात्र अष्टनारानको घर गई उपचारमा संलग्न भएका छन्। यिनको चरित्र भन् शडकास्पद छ। यिनी अशिक्षित र सोभ्नी नानीथकुँको फकिन लागेको बैस देखेर लोभिएका हुन्छन्। त्यसैले उपचारको निहुँमा यिनी बिहानबेलुका नै उपचारमा खट्दछन्। यिनी शारीरिक प्रेममा रमाउने, कामुकताले भरिएका, समाजमा विकृति ल्याउने खालका रहेका छन्। गोदत्तप्रसाद प्रत्येक दिन पाँच बजेपछि नानीथकुँले तान बुनिरहेको ठाउँमा आई जिस्कने, मनमुटु चोर्ने, आफ्नो बसमा पार्ने, माया गरेको जस्तो बहाना गर्ने आदि हरेक उपाय रचेर अशिक्षित युवतीलाई आफ्नो जालमा पार्ने षड्यन्त्र बुन्दछन्। नानीथकुँ पनि सत्र वर्षे जवानीको हुरहुराउँदो वैसमा भएकाले गोदत्तप्रसादप्रति एकोहोरिन्छन्। शिवनारान र रञ्जनादेवीको सामान्य सल्लाह न त नानीथकुँले मान्छन् न गोदत्तप्रसादले नै। गोदत्तप्रसादले वनावटी प्रेमजाल बनाएको, वासनात्मक प्रेमको पछि लागेको, शारीरिक तुष्टि मात्र उसको अभीष्ट भएको कुरा नानीथकुँले बुझेपछि यिनीहरूको सम्बन्ध शिथिल बन्दै गएको छ। यिनमा सामाजिक उत्तरदायित्वको कमी रहेको छ। प्रत्येक व्यक्ति आफ्नो काम, सेवा र पेसामा दत्तचित्त तथा इमान्दार हुनुपर्ने कुरा प्रस्तुत सन्दर्भले देखाएको छ।

समाजमा असल र खराब दुवै पक्ष रहेका हुन्छन् । उपन्यासकार प्रधानले पनि विवेच्य उपन्यासमा यिनै दुवै पक्ष प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासमा असल पक्ष प्रस्तुत गरी त्यस्ता कामको निरन्तरताको अपेक्षा गरिएको छ, भने सामाजिक खराबीहरूको नग्नचित्र प्रस्तुत गरी तिनमा सुधार गरिनुपर्ने अपेक्षा गरिएको छ । अष्टनारान, शिवनारान र रञ्जनादेवी जस्ता सहभागीमार्फत् असल विचार प्रस्तुत गरिएको छ । गोदत्तप्रसाद, सुरमान सुब्बा, रामबहादुर जस्ता सहभागीमार्फत् खराब कुकृत्य प्रस्तुत गरी तिनमा व्यापक सुधारको अपेक्षा गरिएको छ ।

अष्टनारानको देहावसानपछि गुठियारहरू जम्मा भएको सन्दर्भ उपन्यासमा आएको छ । गुठियारहरूको सन्दर्भले सामुहिक भावनाको बोध गराएको छ । मानिस सामाजिक प्राणी भएकाले उसलाई सरसहयोग चाहिन्छ । मर्दापर्दा इष्टमित्र साथै छरछिमेकी पनि चाहिन्छन् । यसको व्यापकताको अपेक्षा उपन्यासमा गरिएको छ ।

हाम्रो समाजमा अनमेल विवाह प्रचलनमा रहेकाले सोप्रति युवतीहरूलाई सचेत रहन आग्रह गरिएको छ । गोदत्तप्रसाद र सुब्बा सुरमानका कर्मचारी रामबहादुर नानीथकुँको सत्र वर्षे जवानीसँग खेलवाड गर्ने षडयन्त्रको जाल लिएर प्रवेश गर्दछन् । सुरमान अष्टनारानले नानीथकुँको कन्यादानको वचन आफूलाई दिइसकेका, देसीतान किनिदिने, गत सालको बाँकी बालीको कुत तिर्न नपर्ने, ऋण दिने, सहयोग गर्ने बहानामा प्रवेश गरी विवाहको दिन तोक्ने बहानामा पुग्छन् भने गोदत्तप्रसाद बनावटी प्रेमजाल लिएर पुग्दछन् । आमा लतमायाले यस्तो अनमेल विवाहलाई स्वीकार गरे पनि नानीथकुँ आफूभन्दा बढी उमेर भएकासँग विवाह गर्ने कार्यमा प्रतिकार गर्न सकिदैनन् । उल्टै उनैको प्रेमजालमा पर्दछिन् ।

मानिसको जीवन सङ्घर्षमय छ । जीवनमा अप्ठेराहरू आइपर्दछन् । यस्ता अप्ठेरामा परिस्थितिबाट मानिस भागेर होइन, भोगेर अगाडि बढ्नुपर्छ । शिवनारानको जीवनबाट यही जीवनवादी शिक्षा प्राप्त गर्न सकिन्छ । जीवनमा परिआउने अप्ठेरा परिस्थिति, कठोर समस्या भोग्न शिवनारान कहिल्यै डराएका छैनन् । बाबुको उपचार गर्न आर्थिक अभाव हुनु, अन्त्येष्टिमा खर्चको अभाव हुनु, बहिनीको गोदत्तप्रसादको सम्बन्धले बिग्रिएको सामाजिक अवस्था, बहिनी र भाइको विवाह जस्ता अप्ठेरा परिस्थितिमा कति विचलित भएका छैनन् । यिनले सुरमान, गोदत्तप्रसादहरूबाट भएका दुःख र सास्तीको प्रयासलाई डटेर सामना गरेका छन् । जीवनमा आइपर्ने कठोरता, वास्तविकता, प्राकृतिक प्रकोपसँग सङ्घर्ष गर्दै जीवन अगाडि बढाएका छन् र सबैलाई यसै गर्ने सन्देश दिएका छन् ।

आर्थिक सुधार

अष्टनारानको आफ्नो प्रशस्त खेतबारी नहुनु, तीन रोपनी जग्गा मात्र हुनु, सुरमानको जमिन खेतीपातीका लागि प्रयोग गर्नु, जीवन धान्नका लागि सङ्घर्ष गर्नु, प्राकृतिक विपत्तिमा कुत बुझाउनु नसक्नु, सुरमान कुत बुझाउन ढिला गरेकामा त्रिशुल चखाउन खोज्नु, सुरमानका छोराहरूले ज्यान लिने धम्की दिनु जस्ता विपन्न वर्गका समस्याहरू हुन् । रामबहादुरसँग भएको कुराकानीमा सुरमानको चरित्रबारे लतमाया भन्दछिन्, “सुब्बासाहेब मात्र असल भएर पनि हुन्छ, उहाँका छोराहरू अलि छुच्चाजस्ता देखिन्छन् । आफ्ना त सुख्खा परेको हुनाले पोहोर गएको सालको बाली बाँकी हुँदा उहाँको कान्छा छोरा आएर भन्ने नभन्ने भने ।... सयकडा पच्चिस बढाएर कागज गरिदिएपछि बल्ल तिनले छाडेर गए” (प्रधान, २०७५, पृ. ४७) । पाँच हजारलाई पचास हजार बनाएर तीन पुस्तालाई बन्धक बनाउने सामाजिक परम्पराको पर्दाफास प्रस्तुत उपन्यासमा गरिएको छ ।

हाम्रो समाजमा उपचारका नाममा लाखौं धनराशी खर्च भएको तर निको नभएका घटना धेरै छन् । बिरामी भएपछि व्यथाको बोभमा छुट्टैपट्टिदै बस्नु पनि भएन अनि उपचारका नाममा घरबार सबै सिध्याउन पनि

भएन । आवश्यकता र औचित्यको सिद्धान्त यहाँनै अपनाउनु आवश्यक छ । अष्टनारानले आफू वृद्धावस्थामा पुगी डाँडामाथिको घामसरह भइसकेकोले आफ्नो उपचारमा धन खर्च गरी ऋणमा डुब्ने काम नगर्न छोराछोरीलाई सम्झाएका छन् । यिनी आफ्नो परिवारलाई आर्थिकबोझ थोपर्न चाहान्थे । छोराहरू पनि विरामी बाबुलाई उपचार नगराइरहन सक्दैनन् । आफ्नो क्षमता र औकातअनुसार वैद्य र गुभाजुमार्फत् उपचार गराएका छन् । हुनेखानेहरू डाक्टरलाई देखाउँछन् विचरा विपन्नहरू डाक्टरको पहुँचभन्दा बाहिर छन् । डाक्टरहरू पनि गरिबहरूले पैसा तिर्न नसक्ने भएकाले उनीहरूको उपचार गरिदैनन् । शिवनारान गोदत्तप्रसादलाई लिन जाँदा शिवनारानप्रति ध्यान नदिनु, बरु अरू नै कोही आउँछन् कि भनी ध्यान अन्यत्रै दिनुले यस कुराको पुष्टि गरेको छ । गोदत्तप्रसाद भन्दछन्, “गुभाजुसुभाजु यस्तै अरू नै कसैलाई देखाए पनि त हुन्छ ! तिनीहरूलाई देखाएको भए किफायत पनि पर्थ्यो । फिस पनि धेरै दिनुपर्दैनथ्यो । मलाई त फिस दिनुपर्छ । तिमीहरूलाई मुस्किल पर्ला” (प्रधान, २०७५, पृ. १५) । यिनी आफू पैसाका लागि मात्र काम गर्ने, स्वास्थ्यलाई व्यापार ठान्ने समाजका निच व्यक्ति हुन् । यिनले समाजमा विपन्न र सम्पन्न वर्गको वर्गीय खाडलको सिर्जना गरेका छन् ।

विपन्न वर्गका मानिसहरू आर्थिक अभावका कारण थोरै मूल्यको जग्गा खोज्दै नदी किनारसम्म पुग्ने तथा कमजोर घरको जग तथा कमसल सामग्रीको प्रयोगले यिनीहरूको विनासको कारण नै यही बनिदिएको छ । उपन्यासमा प्रस्तुत बहत्तर घण्टे अविच्छिन्न अतिवृष्टिले किसानको मिहिनेत, किसानको घर, किसानको परिवार र वंश नै सखाप पारेको तथ्यले तिनीहरूजस्ताप्रति सजग रहन तथा सरकारले बेलैमा गरिबको उचित र सुरक्षित बासको प्रबन्ध गरिदेओस् भन्ने सुधारको अपेक्षा गरेको छ ।

हाम्रो समाजमा एकातिर विपन्न वर्ग विरामी हुँदा उपचारको कुरै छान्छौं ज्वरो आउँदा सिटामोलसमेत नपाइने अवस्था छ । पैसठ्ठी वर्षका वृद्ध अष्टनारान विरामी हुँदा कविराज र असनका तुयु गुभाजुबाट उपचार गराउँछन् । दुई महिनासम्म उपचार गराउँदा पनि यिनको विमार कति घट्दैन । लतमायाको विशेष आग्रहमा अष्टनारानले आफ्नो किरिया गर्दा ऋण नलागोस् भनी जम्मा गरेको पच्चिस रुपियाँ खर्च गरेर भए पनि राम्रा डाक्टरलाई देखाउँछन् । डाक्टर उपचारले न अष्टनारान बचे न रुपियाँ नै बच्यो । त्यसैको परिणतिमा अष्टनारानको लास उठाउन सकिरहेका हुँदैनन्, अन्त्येष्टिका लागि खर्चपर्छ हुँदैन । गोदत्तप्रसादसँग सहयोग माग्नुपर्ने अवस्था आएको छ ।

सांस्कृतिक सुधार

समाजका पुराना नियमले परिमार्जनको अपेक्षा राख्दछन् भने कुनै सामाजिक विकासका विरोधी पनि हुन्छन् । रूढिग्रस्त सामाजिक संस्कारमा सुधार हुनु आवश्यक पनि छ । सुरमान सुब्बासँग नानीथकुँको चिना जुरेको, नानीथकुँसँग विवाह भएका पदोन्नति हुने, अष्टनारान वचनबद्ध भएका, पितृआज्ञा उलङ्घन गर्न नहुने, एकादशीको दिन रामबहादुरले लतमायालाई किरिया खुवाएका जस्ता सन्दर्भ उपन्यासमा प्रस्तुत छन् । “पुराना थोत्रा परम्परागत मान्यताहरू, सांस्कृतिक रूढिवृद्धि, धार्मिक आडम्बर, सामन्तीको शोषण, निम्नवर्गीयका व्यावहारिक कठिनाइ र आर्थिक असमानताप्रभृति अनेकौं दूषित तत्त्वहरूले थिलथिलिएको, अतएव विद्रोह विस्फोटका निष्कासनद्वारहरू खोजिरहेको समकालीन नेपाली जीवन ‘एक चिहान’को कथानकीय सामग्री हो” (पौड्याल, २०४१, पृ. ६५) । पुराना अन्धधारणा, कुरीति, सामन्ती समाजमा सुधार गरी सभ्य समाजको परिकल्पना उपन्यासकारले गरेका छन् । नेवार, पर्वते र मधिसेको एउटै घरमा मेल गराएर सांस्कृतिक एकीकरणको सन्देश दिन खोजिएको छ । “वैवाहिक पद्धतिका सांस्कृत्यहरू आदिमा औपयोगिक थिए, कालान्तरमा ती अधिक आलङ्कारिक हुँदै आएर कति अभिव्यक्ति आज अलङ्कार मात्र रहेका छन् । संस्कृति अङ्गलकार रूपमा संशोधन सुधार हो । यहाँ तर संस्कृतिको उपयोगिता मूलमै परिवर्तन आँकिएको छ, जुन सांस्कृतिक क्रान्ति हो”

(राई, २०५८, पृ. १३७) । अष्टनारानलाई मृत्युबोध हुनु, परिवारका सबै सदस्यलाई जम्मा पारी आफ्नो अन्तिम इच्छा प्रकट गर्नु जस्ता सन्दर्भ उपन्यासमा आएका छन् ।

निष्कर्ष

‘एक चिहान’ उपन्यास उपन्यासकार हृदयचन्द्रसिंह प्रधानद्वारा लिखित सामाजिक विकृति, विसङ्गति, रूढिवादी संस्कार, अन्धपरम्परा, आर्थिक शोषण, सामाजिक शोषणको अन्त्य गरी समाजसुधारको उद्देश्य राखिएको उपन्यास हो । उपन्यासका सुरुका परिच्छेदमा आदर्शवादी अष्टनारानका नैतिक उपदेशहरू र गोदत्तप्रसादका कुप्रवृत्तिबाट सिर्जित समस्या प्रस्तुत छन् भने त्यसपछिका परिच्छेदमा शिवनारानको परिवारले पाएको दुःख, तिनीहरूको वैचारिक सशक्त सङ्घर्ष, क्रान्तिकारी कदम, सुरमानको षडयन्त्रको प्रस्तुति आदि छन् । उपन्यासमा गोदत्तप्रसाद र सुरमान समाजका विषका लहरा हुन् । यिनले विपन्न वर्गलाई कुनैबेला पाए भने डस्न सक्छन् यसर्थ यी लहराको जरैदेखि निर्मुल गर्नुपर्छ । परम्परागत सामाजिक संस्कार, धार्मिक अन्धविश्वास, आर्थिक शोषण, जातीय साम्प्रदायिकतावाद, दोषपूर्ण वैवाहिक परम्पराप्रभृति रूढिग्रस्त सामाजिक जीवन मान्यताहरूको खण्डन गरी जीवनमूल्यको सूत्रपात गर्न खोजिएको छ । उपन्यासकारले राजनीतिक परिवर्तनसँगै मानिसको विचार र व्यवहारमा पनि परिवर्तन चाहेका छन् । प्रस्तुत कृतिमार्फत् लेखक एक समाज सुधारकका रूपमा आफूलाई उभ्याएका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा हाम्रो समाजमा जरा गाडेर बसेका अन्धपरम्पराको परिवर्तन, सुधार र अन्त्य चाहेका छन् । दानदक्षिणा, भोजभतेरजस्ता फजुल खर्चको अन्त्य, बालविवाहको अन्त्य, ऋण काठेर विवाह गर्ने प्रचलनको अन्त्य, विवाहमा दाइजोका रूपमा सामान्य घरायसी सामान मात्र दिनु, अन्तर्जातीय विवाहलाई मान्यता दिनु, जन्त जाने प्रथाको अन्त्य गर्नु, मृत्यु संस्कार छोट्याउनु, विचाः आउने परम्पराको अन्त्य, नेवार, पर्वते र मधेसे तीन जाति र संस्कृतिको समन्वय गराउनु, हिमाल, पहाड र तराईको विभाजन नभई एकत्वको सन्देश दिनु आदि उपन्यासमा आएका सुधारका पक्षहरू हुन् । ‘हिमाल पहाड तराई कोही छैन पराई’ भन्ने एकताको सन्देश उपन्यासले प्रवाह गरेको छ । यस उपन्यासमार्फत् सम्पूर्ण नेपालीमा एकत्वको सन्देश दिन खोजिएको छ । लेखकका प्रस्तुत समाजसुधारका उपायहरू वस्तुवादी र तर्कपूर्ण रहेका छन् ।

सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक पक्षमा लेखकको सुधारमा सङ्केतहरू केन्द्रित रहेका छन् । परिवारको नेतृत्वकर्ताले पारिवारिक अनुशासन कायम राख्नुपर्ने, दुदर्शी विचार राख्नुपर्ने, आफ्ना सन्तानलाई ऋणको भार बोकाउन नहुने, आफ्नो अन्त्येष्टिका लागि खर्चपर्चको बन्दोबस्त आफैले गर्नुपर्ने, श्रमको मूल्यको सम्मान हुनुपर्ने, दुःख गर्ने वर्गले खान र लाउन पाउने अवस्था सिर्जना हुनुपर्ने जस्ता दुरदर्शी विचार उपन्यासमा आएका छन् । काजकिरियामा सुधारको खाँचो औल्याई क्रान्तिकारिता अपनाइएको छ । दुनियाँका बलिया घर बनाउने पुननारान आफ्नै घर बलियो बनाउन सकेका छैनन् । नानीथकुमार्फत् अन्धोप्रेमको परिणति, अज्ञानताले अन्धकारतिर धकेल्ने सन्दर्भ दिइएको छ । अनुत्पादक ऋणबाटै निम्नवर्ग भन्नु दलदलमा फस्दै गएका छन् । लतमायाजस्ती अशिक्षित र सोभ्री नारी पनि रामबहादुरलाई तान फिर्ता नदिई हप्काएर धपाउने चेतनाको स्तरमा पुगेकी छन् । गोदत्तप्रसाद आफ्नो पेसाप्रति इमान्दार नभएका व्यक्तिबाट सिधासादा चेलीलाई फसाएर पाशविक यौनमा रमाउने प्रवृत्तिको अन्त्य हुनुपर्ने आवाज उठाइएको छ । शोषक र शोषितको कथाव्यथाको प्रतिनिधित्व उपन्यासले गरेको छ । शोषक र शोषित वर्गको आर्थिक विषमताको खाडल देखाई त्यसको अन्त्य हुनुपर्ने सशक्त आवाज उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- जोशी, कुमारबहादुर. (२०५४). *पाश्चात्य साहित्यका प्रमुख वाद* (ते.सं.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पौड्याल, हीरामणि शर्मा. (२०४९). *समालोचनाको वाटोमा*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह. (२०५२). *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार* (ते.सं.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- प्रधान, हृदयचन्द्रसिंह. (२०७६). *एक चिहान*. काठमाडौं : स्वदेश प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज. (२०६३). *उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र* (दो.सं.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र. (२०६६). *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाल उपन्यास* (ते.सं.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- भण्डारी, कृष्णप्रसाद. (२०५८). *फ्रायड र मनोविश्लेषण* (दो.सं.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- मार्क्स-एङ्गल्स, (सन् १९६८). *सङ्कलित रचनाएँ* (भाग १, खण्ड २). सुरेन्द्रकुमार (अनु.). मस्को : प्रगति प्रकाशन ।
- राई, इन्द्रबहादुर. (२०४८). *नेपाली उपन्यासका आधारहरू* (ते.सं.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद. (२०६९). *नेपाली उपन्यासको इतिहास*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- लेलिन, भी. आइ. (सन् १९८०). *साहित्य और कला*. रमेश सिन्हा (सम्पा.). लखनउ : इन्डिया पब्लिसर्स ।
- सुवेदी, राजेन्द्र. (२०५३). *नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति*. वाराणसी : भूमिका प्रकाशन ।